

KURAM, TEORİ, ELEŞTİRİ ÜZERİNE

Hakan Sazyek

‘Edebiyat kuramı’ kapsamında ortaya konan görüşlerin, belirginleşen ekollerin büyük bir bölümünün çıkış noktası felsefi bir düzlemde yer alır. Bu felsefi oluş, Platon ve Aristo gibi antik Yunan düşünürlerinin ana sorunsalı olan "gerçek" in odağında bulunmasından kaynaklandığı gibi -onlar da dahil- edebiyatı genel ve soyut bir bağlamda değerlendiren, onu kendi dışındaki bir "başka şey" le ilişkilendirerek tanımlamaya, açıklamaya çalışan bütün görüşçüleri kapsamaktadır. Bütün bu tarz görüşler edebiyatı ya nesnel gerçeklikle ya yaratıcısıyla ya da okuyucusuyla ilişkisi bakımından algılamaktadır. Bunlara göre edebiyat ya dış gerçekliği yansıtabilme ya yaratıcısının duygularını aktarabilme ya da okuyucuya/ izleyiciye zevk, haz, heyecan merkezli estetize duygular/ süreçler yaşatabilme becerisi oranında sanatsallık özelliği kazanabilir. Dolayısıyla böylesi yaklaşımlar sanat eserini "başarılı-başarısız", "güzel-çirkin" ölçütleri eşliğinde sınavcı, yargılayıcı bir bütüncül özellik de taşımaktadır. Bu durum, kendi aralarında bir göreceliliği gündeme getirmekte, bir ekolün "ba- şarılı/güzel" bulduğunu öteki -farklı ölçütlerle- bulmayabilmektedir. ‘Edebiyat kuramı’ nı oluşturan ekoller kapsamında ortaya konan görüşlerin felsefi oluşunun bir başka nedeni de bu noktada belirginleşir. Oysa bilimsel bir tutum, nesnesinin doğrudan kendisini, kendine özgü niteliklerle, bağımsız bir düzenek biçiminde kabul ederek değerlendirme noktasında var olmaya başlar.

Bilim, bir davranış biçimi hâlinde yürütülen etkinliklerin oluşturduğu bütündür. Dolayısıyla bilimsellik nesnenin kendisinde değil; ona yönelik yaklaşımın içinde var olabilir ancak. Sanatçı, nesnesini, öznesini, doğal ya da kozmik evreni dilde ve duyarlılıkta alışılmışın dışına çıkarak özgün ve öznel bir yeni oluşum, durum yaratmak için araç olarak kullanırken bilimci onları, bizzat kendilerini hedefleyen nesnel bir tutum içinde anlama, açıklama ve onların değişmez niteliklerini, ilişkilerini ve sonuçta kuşatıcı, kavrayıcı ilkelerini belirleme uğrunda araç olarak değerlendirir. Sanat ve bilim, nesnelere araç olarak görme hususunda birleşmekle birlikte uyguladıkları yöntemlerin ve ulaştıkları sonuçların nitelikleri noktasında farklı yönler varır. Sanat, nesnesini başkalaştırır, dönüştürür ve özel, öznel, özgün bir gerçekliğin içinde âdeta yeniden yaratır. Sanatçı, etkinliğini sadece sanat eseri üretimi ile sınırlamaz; bu üretimin altyapısını oluşturmayı, üretimin yönlendirimini ve denetlenmesini yürütme işlevlerini de üstlenir. Söz konusu işlevlerin yazılı ürünlerinin bütünü de böylece sanat kuramını meydana getirir. Bir sanat dalı olan edebiyatın kapsamında sanatçılar veya düşünürler tarafından üretilen "nazari" görüşler ile bunların ayrışması, öbekleşmesi sonunda ortaya çıkan ekoller de ‘edebiyat kuramı’ başlığı altında toplanır.

Edebiyatın niteliği, işlevi, kapsamı üzerine Platon’ dan günümüze gelen uzun süreçte birbirini izleyen, öncülüne eklemeler yapan, bir öncekine tepki hâlinde oluşan pek çok görüş ortaya konmuş. Bu görüşlerin oluşturduğu bütün de, kendi içindeki farklılığın varlığı düşünülmezsizin, eşanlamlı olarak ya ‘edebiyat kuramı’ ya da ‘edebiyat teorisi’ olarak başlıklandırılmış. (Bu arada ‘nazariye’ sözcüğünü bu yazıda tartışma konusu etmeyeceğimi, onu ‘teori’ ve ‘kuram’ sözcüklerinin doğulu eşanlamlısı gördüğümü belirtmeliyim). Bilindiği gibi, ‘kuram’ ve ‘teori’ eşanlamlı sözcüklerdir. Dolayısıyla terminolojik bir bağlam dışında ikisini de birbirinin yerine kullanma olanağı var. Ancak, edebiyat bilimi dahilinde bu durum farklı bir özellik kazanmak zorunda. Çünkü, yukarıda ana özelliklerine değindiğim "yansıtmacı", "anlatımcı/aktarmacı", "okur merkezli" ekollerin yanı sıra özellikle yirminci yüzyılda oluşan "biçimci" ekoller de "kuram" bağlamında görülüp değerlendirilmektedir.

Bütün bu ekollerin meydana getirdiği bütünün alt yapı, yöntem, söylem ve sonuç bakımlarından kendi içinde -çok temel bir farklılığa dayanan- iki taraflı bir ayrışmayı barındırdığı dikkati çekmedikçe ‘teori’ ve ‘kuram’ sözcüklerinin eş anlamlı olma yönü alanımızda işlevsiz yere kullanılmaya devam edecek, sanırım. Bu temel farklılık da şu noktada belirir: İlk üç ekol, edebiyat eserinin oluşum yönüne ait gereklilikleri -yaptırımcı ve yorumcu bir tutumla- belirlemeyi amaçlarken biçimci ekoller edebiyat eserini inceleme yöntemlerini -betimleyici ve kanıtlayıcı bir tutumla- belirlemeyi hedefler.

Bundan hareketle, genellikle ‘edebiyat kuramı’ çatısı altında değerlendirilen kimi ekollerin, aslında ‘edebiyat teorisi’ başlığı altına alınarak diğer ekollerden ayrıştırılması gereğinin de temel ölçütü belirlenmiş olur. Dolayısıyla, yirminci yüzyılda oluşan Rus biçimciliği, Amerikan yeni eleştirisi ve Fransız yapısalcılığının “kuramsal” değil; “teorik” birer ekol oluşlarının da gerekçesi böylelikle ortaya çıkıyor. İkincisi biraz daha esnek davransa da her üç ekol de edebî olmanın değişmez gerekliliklerini belirlemede eseri tek nesne olarak almış, onun çerçevesi içinde davranmıştır. Aralarında yöntem ve hedef bakımından kimi nüanslar olmasına karşılık üçü de sadece edebî eser/metin ile sınırlı kalma, ondan elde edilen verilerle ortak ya da değişmez özelliklere, giderek ilkelere, yasalılıklara ulaşma tutumu ile benzer bir özellik sergiler. Ayrıca metni tek nesne olarak alması, onu öznel, soyut ve genel değerlendirmeler ile değil; nesnel, somut ve özgül nitelermeler ile açıklaması açısından üç ekol de bilimsel bir zemine yerleşmekleedir.

Edebiyatın bizzat kendi araçlarıyla kendi kapsamı içinde algılanıp irdelenmesi, ‘kuram’inkinden farklı bir tutum olduğuna göre, aradaki farkı belirginleştirmek için ‘teori’ kapsamında düşünülmelidir. İşte bu noktada ‘kuram’ ve ‘teori’ eş anlamlı birer sözcük olmaktan çıkmaktadır. Edebiyatın sanatsallığını, edebî olma koşullarını sadece kendi sınırları içinde kalarak, kendi iç nesnelereyle belirlemek böylelikle mümkün olabilecektir. Üstelik, ancak bu yolla görece, değişebilir değil; değişmeyen temel özelliklere de varılabilir.

Elbette, ‘edebiyat teorisi’ sadece yukarıda anılan üç ekolden ibaret değil. Edebiyatın niteliği, kapsamı, sınırları, türleri, biçimleri, terimleri, yöntemleri vb. üzerine üretilen kanıtlayıcı, örnekleyici, “bilgi”lendirici, yöntemli bir bakış açısının ürünü olan ve herhangi bir ekole bağlanma durumunda olmayabilen her çalışma bu kapsamda yerini alır. Dolayısıyla, edebiyatın bir sanat dalı olarak nesnel ve yöntemli bir (tutumla incelenmesinin sonucunda oluşan ‘edebiyat bilimi’ nin bir alt disiplindir aynı zamanda.

‘Edebiyat kuramı’ ile ‘edebiyat teorisi’ arasında, yukarıda belirttiğim gerekçelerle, gerçekleştirilmesi gereken ayrışmanın bir benzeri ‘eleştiri’ için de yapılabilir. Şöyle ki...

Edebiyat, bir güzel sanatlar dalı olarak kategorize edildiğinde alt türleri iki ana grup hâlinde öbeksir. Yaygın bir kullanımla “edebî türler” olarak bilinen bu alt dallar “kurmaca olma” ve “yoğunlaştırılmış dille yazılma” gibi iki temel ölçüt ışığında ayrışır. Birincil ya da aslî türler olarak niteleyebileceğimiz şiir, öykü, roman ve tiyatro kurmaca birer yapıya dayanır. İkincil ya da tâlî türler olan deneme, anı, gezi, günlük ve eleştiri ise kurmaca olmamakla birlikte edebîliklerini, kendilerine özgü dil kullanımları, bakış açıları ve yöntemler geliştirmek suretiyle sağlarlar. Dolayısıyla eleştirinin birinci yönü, edebiyat sanatı içinde bir alt tür, bir ‘edebî tür’ olmak şeklinde kendisini gösterir. ‘Edebiyat bilimi’ söz konusu edildiğinde ise ‘edebiyat eleştirisi’ adıyla bir alt disiplin olma özelliği kazanır.

Eleştirinin kendi içindeki bu ayrışmanın, hem/ ya bir edebî tür hem de/ ya da bir alt disiplin olma durumunun temelli nedenleri var. ‘Edebiyat kuramı’ nın kapsamındaki ekollerin kendilerine özgü eleştiri tarzlarının bulunması bu bağlamda önemli bir göstergedir. Yansıtma kuramının “tarihsel”, “sosyolojik”, “Marksist”; anlatım/ aktarım kuramının “psikolojik/ biyografik”, “psikanaliz”; okur merkezli kuramların “izlenimci”, “okur merkezli” eleştiri tarzları hep bu ekollerin kuramsal görüşlerinin uygulanmasından oluşmuştur.

Eleştirinin uygulayıcılığı dört ayrı kolda gerçekleşir. O, kuramsal ya da teorik alt yapıyı döneme, edebî türe, sanatçıya ya da esere indirgeyerek uygular. Bu bağlamda eleştiri üzerinde bir başka tasnif yapılabilir. Dönemi, türü ya da sanatçıyı esas alarak çalışan eleştiri tarzını “teorik eleştiri”; edebî eseri esas alanı da “pratik eleştiri” olarak adlandırmak mümkündür.

Bu sınıflandırma ve adlandırmaları daha bir kuşatan ve eleştirinin hem bir edebî tür hem de bir alt disiplin olarak ayrışmasını çok net yansıtan bir başka durum, onun “güncel” ya da “akademik” ortama ait oluşuyla birlikte yaşadığı başkalaşımıdır.

Eleştirinin akademik ortam dışında yürütülüşü, onun güncel yönünü gündeme getirir. Bu güncellik, popüler yayın organlarının çevresinde oluşma, popüler okuyucu- izleyici kitlesini hedef alma ve yeni eserleri konu edinme gibi temel özelliklerden kaynaklanır. “Eleştirmen”lerin ya da bizzat sanatçıların etkinlikleriyle gerçekleşen, ölçütleri belirlenen “güncel eleştiri” tarzı, bu popüler ortamda çoğunlukla “pratik eleştiri” çatısı altında eser eleştirisi/ çözümlemesi ve polemik/tartışma ekseninde çevresindeki cevabî yazı formları içerisinde örneklendirilir. Eleştiri, bir ‘edebî tür’ olma yönünü anılan ortam içindeki ürünler aracılığıyla belirginleştirmektedir. Akademik anlayışa dayalı eleştiri çalışmaları ise çoğunlukla üniversite bünyesinde ortaya konmaktadır. Bunları şöyle gruplandırmak mümkün:

-Edebî şahsiyetleri “hayatı-sanatı-eserleri” çerçevesinde bütüncül bir perspektifle inceleyen monografiler,

-Sanatçıları özellikle hayat ekseninde ele alan biyografiler,

-Belli bir zaman kesitinde oluşan yönelimleri, hareketleri irdeleyen dönem çalışmaları,

-Bir edebî türün belirli bir dönem içindeki gelişim çizgisini, ya yazarları ya da içerik öbeğleşmelerini önceleyen bir tasnifle, inceleyen tür çalışmaları,

-Bir süreçte başatlaşan kurmaca içerik öğeleri üzerinde yoğunlaşan konusal/te- matik çalışmalar,

-Sanatçıların hayatı ile ilgili verileri aktarmayı amaçlayan belgeseller,

-Edebî metinlerin şerhi ya da tahlili,

-Edebî ya da bilimsel eserlere yönelik kitap tanıtımları.

Bütün bu türler, akademik eleştiri bünyesinde gerçekleştirilen teorik ve pratik eleştiri tarzlarının ürünlerinden oluşur. Bu kapsamdaki oylumlu ve yöntemli çalışmalar da ‘edebiyat bilimi’nin bir alt disiplini olan ‘edebiyat eleştirisi’ni meydana getirir.